

ANDRZEJ SADOWSKI (Białystok)

MNIEJSZOŚĆ BIAŁORUSKA W POLSCE PO ZMIANIE GRANIC W 1944 ROKU*

Przedmiotem mojej pracy jest syntetyczne przedstawienie ewolucji mniejszości białoruskiej w Polsce po zmianie granicy państwa polskiego w 1944 roku. Proces ewolucji sytuacji Białorusinów w Polsce zostanie przedstawiony z uwzględnieniem czterech zmiennych: etapów przemian, dokonujących się procesów instytucjonalizacji mniejszości białoruskiej w Polsce, przeobrażeń świadomości narodowej oraz przemian ilościowych.

Mniejszość białoruską traktuję jako mniejszość etniczną zamieszkałą w państwie, w którym Polacy są większością etniczną. Przez mniejszość etniczną rozumiem historycznie ukształtowaną wspólnotę etniczną, która znalazła się w obrębie państwa zorganizowanego (i zdominowanego) przez inną większość etniczną, z którą łączy ją stosunki podporządkowania i dominacji przede wszystkim w zakresie pozycji ekonomicznej, politycznej i prestiżowej. Kategoria mniejszość etniczna zwykle służy do analizy stosunków etnicznych, które niezależnie od zasad je organizujących są niesymetryczne szczególnie z punktu widzenia kryteriów ekonomicznych, władzy oraz prestiżowych.

Najczęściej mniejszość etniczna pojawia się w państwie zdominowanym przez inną większość etniczną dwoma sposobami: albo grupa etniczna przybywa do danego państwa albo państwo przybywa do danej grupy etnicznej. „Przybycie” państwa może dokonać się w wyniku ekspansji terytorialnej lub w wyniku jego powstania na obszarze zamieszkanym także przez daną grupę etniczną.

Najogólniej instytucjonalizacja traktowana jest jako „wzrost stopnia

---

* Artykuł został przygotowany w powiązaniu z realizacją projektu badawczego KBN nr 1P 109 018 04 pt. *Pogranicze polsko-białoruskie*.

jednostajności i powtarzalności działań ludzkich” (MacIver). Obecnie pod pojęciem instytucjonalizacji najczęściej rozumie się wzrost stopnia regulacji ludzkich zachowań poprzez wzory, normy, reguły, zmniejszanie się stopnia indywidualności, dowolności i spontaniczności ludzkich zachowań, integrację wartości, celów i dążeń, wzorów i reguł prowadzących do zachowań ujednoliconych, powtarzalnych, niezbędnych do społecznego porządku i zaspokajania potrzeb społecznych¹.

Przeobrażenia świadomości narodowej przedstawiam z punktu widzenia narodowej tożsamości, a więc uwzględniając autoidentyfikację narodowo-etniczną samych mieszkańców. Zakładam, że narody nie są czymś ontologicznie danym, ale stanowią byty ukształtowane w wyniku działalności i solidarności grupowej opartej na określonych kryteriach i wskaźnikach obiektywnych lub będące wytworem społecznej świadomości².

Najtrudniejsze do ustalenia są dane liczbowe dotyczące Białorusinów w Polsce w kolejnych wyróżnionych etapach przemian w okresie powojennym. W nawiązaniu do sposobu rozumienia tożsamości narodowej mieszkańców (autoidentyfikacja narodowa jako podstawa do klasyfikacji przynależności narodowej mieszkańców), podane zostaną liczby jedynie wówczas, gdy można będzie je oprzeć na wiarygodnych źródłach informacji.

Po drugiej wojnie światowej w granicach państwa polskiego pozostała, w porównaniu do okresu międzywojennego, mała liczebnie zbiorowość prawosławnych, w obrębie której mieściła się białoruska mniejszość narodowa. Była to od wieków zamieszkująca ten obszar ludność wiejska wyznania prawosławnego, o silnej tożsamości regionalnej oraz najczęściej o niesprecyzowanej świadomości narodowej³.

W zdecydowanej większości znalazła się ona w powojennych granicach województwa białostockiego.

---

¹ Por. M. Malikowski, *Instytucja i instytucjonalizacja jako kategorie teoretyczne*, „Studia Socjologiczne” 1989, nr 1, s. 131-132.

² Por. A. Sadowski, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Trans Humana, Wyd. Uniwersyteckie, Białystok 1996, s. 45-53.

³ Por. A. Sadowski, *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, Instytut Religioznawstwa, UJ, Kraków 1991; W. Pawluczuk, *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, PWN, Warszawa 1972; E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944-1949*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993 i inne.

1.1. Procesy stabilizacji mniejszości białoruskiej w Polsce (1944-1946)

W wyniku porozumień polsko-radzieckich zawartych w lipcu 1944 roku ustanowiono polską granicę wschodnią. Po jej ustaleniu rozpoczęły się masowe migracje (przesiedlenia) Polaków z ZSRR do Polski oraz Ukraińców, Białorusinów oraz Litwinów do odpowiednich republik związkowych⁴.

W latach 1944-1946 z województwa białostockiego do ZSRR wyjechało łącznie „36 388 osób narodowości białoruskiej, w tym z powiatu białostockiego – 12 328, bielskiego – 10 122, sokólskiego – 9680”⁵. Do Związku Radzieckiego emigrowała relatywnie najbardziej dojrzała narodowo część zbiorowości Białorusinów w Polsce i nierzadko ideowo związana z ruchem komunistycznym. Duży odsetek stanowiła inteligencja białoruska z okolicznych miasteczek i wsi, oraz robotnicy przemysłowi, którzy wyjeżdżali z nadzieją znalezienia lepszej pracy. Ponadto motywem wyjazdu były sytuacje losowe okresu wojny niszczące tradycyjne ludzkie związki z ziemią ojczystą. Wyjeżdżały osoby, które były silnie związane z władzą radziecką w latach 1939-1941, oraz ci, którzy walczyli w szeregach Armii Radzieckiej na frontach drugiej wojny światowej. Istotnym motywem wyjazdów były obawy przed represjami ze strony polskiego podziemia, szczególnie na terenach etnicznie mieszanych.

Władze polskie w zasadzie nie zmuszały mniejszość białoruską do emigracji. Natomiast aktywną rolę w tym zakresie odegrali radzieccy pełnomocnicy do spraw repatriacji, którzy posługiwali się metodami zastraszania (m.in. podkreślano niemożność współżycia z większością polską) oraz zachęty (m.in. mirażę życiowe w ZSRR). Nie jest moim celem przedstawienie kompleksowych uwarunkowań procesów migracyjnych, ale jedynie zwrócenie uwagi na łatwość, z jaką ówczesne władze polityczne decydowały się na przesunięcia terytorialne ogromnej liczby osób, utopijnie wierząc, że w ten sposób raz na zawsze rozwiążą problemy narodowościowe.

W rzeczywistości migracje wiązały się z wieloma dramatami osobistymi obejmującymi m.in. zerwanie więzów rodzinnych, wyrwanie z ziemi ojczystej na rzecz wyjazdu do ideologicznie swojego, ale w praktyce do nieznanego kraju. W niewielkim stopniu uwzględniano wagę i znaczenie w życiu człowieka ziemi i stron rodzinnych, nie uwzględniano zjawiska, że tożsamość

⁴ Por. J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Czytelnik, Warszawa 1985, s. 268-272.

⁵ E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce...*, op. cit., s. 111.

etniczna ulega zmianom. Przykładowo dopiero w trakcie przeprowadzania badań socjologicznych na Białorusi stwierdzono, że osoby, które w Polsce czuły się Białorusinami, po przybyciu na Białoruś przekonały się, że są Polakami. Za takich zostali uznani przez miejscowe środowisko, ale także poczuli się Polakami w wyniku znaczących odrębności kulturowych między przybyszami oraz miejscową ludnością.

Nie zostały zbadane społeczne i kulturowe skutki ówczesnych w rzeczywistości czystek etnicznych. Wyjechało stosunkowo mało osób. Należy zgodzić się z E. Mironowiczem, który pisał m.in.: „w 1946 roku słowo Białorusin zaczynało oznaczać tyle, co kolaborant. Dlatego bycie Białorusinem stawało się wyjątkowo uciążliwe”⁶.

Po etapie wzajemnych repatriacji w granicach województwa białostockiego pozostało około 200 tysięcy osób wyznania prawosławnego obiegowo określanymi jako Białorusini. Ustalenie liczby Białorusinów biorąc pod uwagę stan ich ówczesnej świadomości narodowej jest obecnie niemożliwe. Nazwy stosowane wobec zbiorowości prawosławnych województwa białostockiego najczęściej były refleksem nazw stosowanych przez „obcych”. Byli więc określani jako prawosławni, tutejsi, rusczy, Białorusini, a czasami złośliwie jako „kacapi”. Wiele danych wskazuje, że jednym z podstawowych motywów zachowań tamtych czasów była obawa i nieufność wobec świata zewnętrznego. Obawa przed deportacją do Białorusi w wypadku przyznania się do białoruskości, obawa przed działalnością polskiego podziemia, obawa przed działalnością władzy.

Utrzymywało się przekonanie, że z władzą najlepiej się nie wiązać. Jak się wobec tego ma do prawdy historycznej przekonanie, że aparat władzy politycznej na Białostocczyźnie w pierwszych latach powojennych był dziełem Białorusinów? Moim zdaniem Białorusini raczej nie tworzyli elit politycznych, ponieważ kadry kierownicze przybywały z centrali. Natomiast kadry miejscowe zasilali także Polacy. Centra miejskie – podstawowe źródło kadr politycznych – w zdecydowanej większości były narodowo polskie. Natomiast władza lokalna na ziemiach zamieszkałych w większości przez Białorusinów, najczęściej była sprawowana przez osoby pochodzenia białoruskiego. Podkreślam pochodzenie, nie zaś tożsamość, ponieważ sprawowanie wówczas jakichkolwiek funkcji publicznych wiązało się z pełnieniem roli Polaka. Dlatego też fakt udziału także Białorusinów w procesie tworzenia instytucji władzy politycznej i państwowej na Białostocczyźnie nie sposób

---

⁶ E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce...*, op. cit., s. 151.

traktować jako wskaźnik instytucjonalizacji życia Białorusinów w Polsce. Podejmując wszelkie formalne role zawodowe, w tym szczególnie polityczne, przedstawiciele białoruskiej mniejszości narodowej występowali jako Polacy.

Procesy instytucjonalizacji życia mniejszości białoruskiej w tamtym czasie wiązały się z powołaniem szkół z białoruskim językiem nauczania. Jesienią 1944 roku powołano ogółem 115 szkół podstawowych oraz trzy gimnazja w Białymstoku, Hajnówce oraz w Bielsku Podlaskim⁷.

Poza szkolnictwem i przejawami lokalnej działalności artystycznej w zasadzie nie istniały inne instytucje o charakterze białoruskim.

Czy Kościół prawosławny można traktować jako przejaw instytucjonalizacji życia białoruskiego w Polsce? Uważam, że z punktu widzenia mniejszości białoruskiej tak, ponieważ deklaracja wyznaniowa była bliska, a w każdym razie często zastępowała tożsamość etniczną. Wyznanie prawosławne stanowiło główny kanon kulturowy integracji etnicznej. Natomiast z punktu widzenia Kościoła raczej nie, ponieważ nie wprowadzono elementów kultury białoruskiej do życia Kościoła prawosławnego.

W tym okresie język białoruski nie stanowił głównego źródła integracji etnicznej. Jedynym kryterium wyróżniającym Białorusinów w Polsce w tym okresie może być wyznanie prawosławne. Wyznanie prawosławne określa jednak przynależność do wspólnoty prawosławnych jako do odrębnej grupy etnicznej określonej głównie tożsamością religijną, grupy etnicznej, której nie sposób przypisać kryteriów narodowej przynależności. Obok bycia prawosławnym występowały inne rodzaje tożsamości grupowej, takie jak: „prosty”, „ruski”, „tutejszy”, którym także nie sposób przypisać wartości w postaci utożsamień narodowych.

Dane statystyczne z tamtego okresu nie uwzględniały samoświadomości narodowej, przeto nie mogą stanowić podstawy do wyróżnienia przynależności narodowej mniejszości prawosławnej województwa białostockiego według najczęściej obecnie stosowanych kryteriów socjologicznych.

Sytuacja białoruskiej mniejszości narodowej w województwie białostockim w pierwszych latach Polski powojennej została szeroko i wiarygodnie (kompleksowość źródeł informacji) przedstawiona w pracy E. Mironowicza⁸.

⁷ Por. J. Turonak, *Białoruskie szkolnictwo u paślawajenny pieriadj*, Białystok 1976.

⁸ E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce, 1944-1949*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993. E. Mironowicz za podstawowe kryterium wyróżniające Białorusinów w tamtym okresie przyjmuje wyznanie prawosławne (s. 8, 105). Jednakże w tekście nastąpiło zagubienie między nazwą Białorusin jako wyraz przynależności do mieszkańców wyznania prawosławnego województwa białostockiego, oraz jako wyraz przynależności do narodu białoruskiego określanego w kategoriach ideologiczno-narodowych.

Przedstawiając stosunek Białorusinów wobec państwa i narodu polskiego Autor pisze, że „poczucie bezbronności i bezradności wobec przejawów agresywnego zachowania ze strony władz polskich sprzyjało maskowaniu przez Białorusinów swojej tożsamości i szerzeniu postaw nihilistycznych... Była to jednak władza, która zapewniła Białorusinom najogólniejsze warunki bytu obywatelskiego w porównaniu do poprzednich reżimów. Na istniejącym wówczas poziomie świadomości narodowej ograniczenia w rozwoju kultury narodowej nie były przeszkodą w opowiedzeniu się Białorusinów po stronie władzy”⁹.

W wyróżnionym etapie dokonały się masowe i dramatyczne przemieszczenia ludnościowe. Zdecydowana większość mieszkańców jednak pozostała, przyjmując status mniejszości narodowej w nowej Polsce.

1.2. Procesy akulturacji (1947-1955)

Procesy akulturacji zwykle określane są jako pierwszy etap asymilacji społecznej (jako asymilacja zachowań). Polegają one na zewnętrznym dostosowaniu się do innej kultury. Dostosowanie się do innej kultury obejmuje m.in. język, ubiór, wychowanie dzieci, formy zachowań publicznych¹⁰. Asymilacja może być także używana nie tylko do określenia procesu inkorporacji przedstawicieli jednego narodu przez inny, ale także do przedstawienia procesu unarodowienia społeczności etnicznych o charakterze przednarodowym, do pokazania procesu inkorporacji do narodu nienarodowych lub przednarodowych grup etnicznych.

W odniesieniu do przedstawianego procesu akulturacji części społeczności prawosławnych do większości polskiej przeważnie mamy na myśli zapoczątkowanie procesu nabywania polskich wartości narodowych, nie zaś proces zamiany wartości narodowo-białoruskich na polskie.

W wyróżnionym etapie oficjalnie mniejszość białoruska, problematyka białoruska prawie nie istniała na Białostoczczyźnie. Nie pisała o tym prasa, zagadnienia narodowościowe nie stanowiły przedmiotu jakichkolwiek działań społecznych lub politycznych.

Jednakże w wyniku Uchwały Sekretariatu KC PZPR z 28.06.1949 roku ponownie uruchomiono szkolnictwo białoruskie w województwie białostoc-

⁹ Ibidem, s. 184-185.

¹⁰ R. Luhman, S. Gilman, *Race and Ethnic Relations*, Belmont, California USA 1980, s. 136-137.

kim¹¹. Badania nad recepcją reaktywowanego szkolnictwa białoruskiego w tamtych czasach wskazują, że było ono przyjmowane jako zjawisko koniunkturalne. Należy przyznać, że skorzystały na tym dzieci rodzin prawosławnych, ponieważ język polski nie był jeszcze wówczas w tych środowiskach powszechnie znany i używany. Wprowadzenie języka polskiego, jako jedyne języka nauczania w szkołach podstawowych na badanym obszarze, powodowało powstanie wielu problemów dydaktyczno-wychowawczych związanych z trudnościami przekazu w języku, który nie był powszechnie znany.

Wprowadzony język białoruski, będąc podobnym do gwar lokalnych, odegrał wówczas pozytywną rolę w procesie szybkiego wprowadzania dzieci z rodzin prawosławnych w świat wartości ponadlokalnych.

Był to etap rozpoczynających się masowych migracji ze wsi do miast i odbywających się przeważnie w miastach procesów akulturacji w kierunku polskości. Białorusini (w szerokim znaczeniu) migrując do miast, obok zmian ról zawodowych zmuszeni zostali do przyjmowania nowej roli społecznej – stawali się oficjalnie Polakami w mieście oraz nadal Białorusinami lub tutejszymi po powrocie do swojej rodzinnej wsi.

Był to etap złożonych i często dramatycznych zderzeń oraz z tym związanych przemian kulturowych w mieście. Zmieniano imiona, ukrywano miejsce urodzenia, ograniczano uczęszczanie do cerkwi, kontakty pokrewieństwa w mieście i inne. Wszystko miało służyć temu, aby ukryć wiejskie i prawosławne pochodzenie.

Migracje do miast stwarzały możliwość „bycia Panem”, ale jednocześnie pozostawały w ostrym konflikcie z tradycyjnym przywiązaniem do ziemi, z tradycjami wiejskimi, a także wiązały się z obawami zamieszkiwania wśród Polaków. Należy podkreślić, że obawy najczęściej ustępowały już po pierwszych kontaktach międzyetnicznych w mieście. Życie codzienne mieszkańców miast stosunkowo szybko wytwarzało wspólne reguły zachowań związane z pracą zawodową, szkołą, z życiem w hotelach robotniczych i inne.

W tym czasie w podstawowym wymiarze Białorusini szczególnie poza miejscem urodzenia starali się pełnić role Polaków, ulegali procesom akulturacji. Był to pierwszy zauważalny etap, w którym zapoczątkowany został złożony proces stawania się Polakami części mieszkańców wyznania prawosławnego.

---

¹¹ Por. E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce...*, op. cit., s. 195-201.

1.3. Procesy integracji (1956-1970)

Współzycie białoruskiej mniejszości narodowej i większości polskiej w wyróżnionym okresie przebiegało w dwóch kierunkach: dalszego upodabniania się do większości polskiej, prowadzącego do asymilacji strukturalnej, oraz wzajemnego dopasowywania się przy zachowaniu własnego kulturowego oblicza. Drugi sposób dostosowywania się nazywam integracją społeczną.

Integracja społeczna oznaczałaby więc dalszy i bardziej złożony proces zapoczątkowany adaptacją społeczną, polegający na wzajemnym dopasowywaniu się różnych zbiorowości i ich kultur, oraz w następstwie tworzeniu się nowej zróżnicowanej zbiorowości na gruncie realizacji wspólnych celów. Integracja społeczna pojawia się wówczas, kiedy następuje współdziałanie przy świadomości zróżnicowań, kiedy traktuje się je jako normalną cechę rzeczywistości społecznej i kulturowej.

Formalnymi wskaźnikami integracji społecznej była szeroka instytucjonalizacja życia społeczno-kulturalnego mniejszości białoruskiej w Polsce¹². Oto na gruncie liberalizacji życia w kraju 26 lutego 1956 roku powołano Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, które szybko rozwinęło swoją działalność organizacyjną i popularyzatorską w postaci 10 oddziałów i 190 kół terenowych. Odnotować należy szczególnie fenomen kulturowy tamtych czasów w postaci zespołu estradowego „Lawonicha”, który znacznie przyczynił się do upowszechniania kultury białoruskiej, a więc do kształtowania białoruskiej tożsamości regionalnej i narodowej na Białostoczczyźnie.

Od marca 1956 roku zaczął ukazywać się tygodnik „Niwa”, a w czerwcu 1958 roku Polskie Radio w Białymstoku po raz pierwszy nadało audycję w języku białoruskim. Nastąpiła także instytucjonalizacja działalności białoruskiej elity intelektualnej skupionej w BTSK oraz w powołanym w czerwcu 1958 roku Białoruskim Stowarzyszeniu Literackim „Białowieża”. Rozwijająca się działalność wydawnicza, poszerzał się obszar i zakres działań amatorskiego ruchu artystycznego.

Pomyślnie rozwijało się szkolnictwo białoruskie. W roku szkolnym 1967/68 w szkołach podstawowych i średnich uczyło się ogółem 12 504 dzieci i młodzieży. Odnotować należy ponadto powołanie w marcu 1966 roku Regionalnego Białoruskiego Muzeum Etnograficznego w Białowieży.

---

¹² Por. A. Sadowski, *Przemiany świadomości białoruskiej mniejszości narodowej w warunkach przejścia ze wsi do miasta*, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1974, s. 257-312 (nie publikowany maszynopis pracy doktorskiej).

Wskazano podstawowe, powszechnie znane badaczom Białostoczczyzny, fakty i zjawiska ilustrujące proces instytucjonalizacji białoruskiego życia społeczno-kulturalnego, aby podkreślić wagę i znaczenie tego okresu w życiu Białorusinów w Polsce. Był to okres uznania autonomii społeczno-kulturalnej Białorusinów w obrębie państwa polskiego. Społeczność białoruska masowo włączyła się w proces instytucjonalizacji życia białoruskiego.

Autentyczne ożywienie życia społeczno-kulturalnego mniejszości białoruskiej w tamtym czasie nie sposób wyjaśniać jedynie następstwem liberalizacji życia politycznego w kraju. Zapoczątkowana w 1956 roku liberalizacja życia politycznego, a w konsekwencji także i kulturalnego w kraju, powodowała aktywizację życia społeczno-kulturalnego Białorusinów w województwie białostockim. Natomiast szerokie poparcie społeczne, jakie ta działalność uzyskała w środowiskach prawosławnych, było w dużej mierze następstwem zasadniczych zmian jakościowych, jakim ulegała wówczas cała społeczność prawosławna w wyniku odkrywania wartości ponadlokalnych. Była to działalność równoległa do procesu pokonywania analfabetyzmu we wschodniej części województwa białostockiego, odkrywania oraz wchodzenia w kulturę narodową, a nawet uniwersalną, poprzez język i wartości ojczyste. Zbieżność działań kulturalno-oświatowych elity białoruskiej z powstającymi potrzebami uczestnictwa w wartościach ponadlokalnych powodowała, że dla dużej części, szczególnie wiejskiej społeczności prawosławnej, stały się nimi wartości narodowo-białoruskie.

Zdaniem J. Smolicza wykorzystanie w nauce języka ojczystego w sytuacji niepełnej znajomości języka większości narodowej sprzyja rozwojowi intelektualnemu dzieci, skutecznie wyprowadza je z marginalnego położenia kulturowego¹³.

Uważam, że w wyróżnionym okresie utrwaliła się szczególnie tożsamość regionalna mieszkańców w postaci przywiązania do Białostoczczyzny. Działalność kulturalna tamtego okresu poszerzyła przestrzeń społeczno-kulturową Białorusinów ocenianą jako swoją, od obszaru rodzinnej wsi lub społeczności gminnej do regionu zwanego Białostoczczyzną.

Naturalnie występowały również znaczące ograniczenia w działalności Białorusinów. Zaliczyć do nich należy faktyczny brak płaszczyzn do uewnętrznienia swojej podmiotowości politycznej. Zakres wolności narodowej reglamentowano, ale też prawdą jest, że społeczności białoruskie nie zgłaszały potrzeby takiej działalności, przynajmniej nie zgłaszały jej w skali

---

¹³ Por. J. J. Smolicz, *Australian Diversity. Language – A Bridge or a Barrier?*, University of Adelaide 1992, s. 10-11.

masowej. Masową bowiem była dalsza ucieczka od białoruskości utożsamianej ze wszystkim, co wiejskie, tradycyjne i zacofane, a więc wymagające zmian.

Z punktu widzenia obserwatora zewnętrznego istotnym ograniczeniem działalności tamtego okresu było skierowanie białoruskiego życia społeczno-kulturalnego do wewnątrz zbiorowości oraz przez to brak kontaktów z polskością. Brak było także usankcjonowania politycznego istnienia mniejszości białoruskiej ze strony większości polskiej.

Cechami charakterystycznymi wyróżnionego etapu było nadto pojawienie się białoruskości w miastach w postaci towarzystw społeczno-kulturalnych oraz utrwalenie procesów podziałów społecznych i kulturowych wśród awansującej części społeczności białoruskiej – na ulegających asymilacji do polskości oraz na stosunkowo małą liczebnie, ale wyróżniającą się aktywną część przedstawicieli mniejszości pragnących zachować i utrwalać białoruskie wartości narodowe.

W okresie tym jeszcze nie sposób mówić o występującej masowo dojrzałej świadomości narodowej Białorusinów. Pojawiła się jednak ideologia regionalna, która po raz pierwszy integrowała społeczności białoruskie na Białostocczyźnie. Była nią ideologia Białostocczyzny jako swojego regionu, zawierająca określony system wartości i wzorów postępowania społecznie ocenianych jako pozytywne, ideologia powodująca, że zachowania społeczne stawały się coraz mniej spontaniczne, zaś bardziej regulowane według wzorów życia zbiorowego białoruskiej mniejszości narodowej.

1.4. Okres przyspieszonej asymilacji strukturalnej (1971-1980)

Jest to okres, w którym w Polsce dominował mit moralno-politycznej jedności narodu polskiego. Wiązał się on z ograniczaniem autonomicznej działalności wszelkich regionalizmów, wszelkich przejawów decentralizacji, w tym także powodował znaczne ograniczenie działalności białoruskiej mniejszości. Podstawą „teoretyczną” działalności zmierzającej do procesów homogenizacji kulturowej społeczeństwa polskiego była zasada, że rozwój gospodarczy rozwiąże problemy narodowościowe.

Asymilacja strukturalna oznacza procesy wejścia przedstawicieli mniejszości narodowej do formalnych i nieformalnych struktur społeczeństwa przyjmującego. Na etapie asymilacji strukturalnej mniejszość często bywa definiowana jako subkultura grupy dominującej, nie zaś jako mniejszość narodowa.

Przedstawiciele mniejszości, którzy osiągnęli w strukturze większości narodowej wysokie pozycje społeczne i zawodowe, skłonni są do całkowitego zerwania kontaktów z grupą pochodzenia, ponieważ w subiektywnym przekonaniu przyznawanie się do partycypacji w kulturze wartościowanej negatywnie jako tradycyjna, może prowadzić do degradacji własnej wartości¹⁴.

W województwie białostockim w tym okresie realizowano program forsownej industrializacji, polegający na dalszej rozbudowie wielkich i mało efektywnych zakładów przemysłowych¹⁵. Podkreślić należy duże koszty społeczne przeinwestowania, z punktu widzenia kondycji mniejszości białoruskiej jako całości. Kolejna fala inwestycyjna w miastach powodowała dalsze, tym razem już dramatyczne procesy wyludniania się zwłaszcza wiejskich obszarów wschodnich województwa białostockiego.

Wśród Białorusinów narastało poczucie rozpadu nie tylko lokalnej kultury, ale po raz pierwszy przestrzennej i terytorialnej grupy etnicznej jako całości. Uspółdzielczanie rolnictwa w postaci tworzenia wielkich kombinatów rolnych naruszyło odwieczny związek chłopa z ziemią. Przykładowo w procesie tworzenia zalewu „Siemianówka” naruszano podstawowe prawa człowieka do swojego terytorium, do swojego miejsca zamieszkania. Eksmisji w większości dokonano bez zgody mieszkańców.

Realizowana orientacja rozwojowa państwa zapewniała możliwość społecznego awansu mieszkańcom wsi, jako Polakom, ale pozostawała w wyraźnej opozycji względem orientacji rozwojowej mniejszości. Zainicjowano nawet akcję osadniczą na ziemiach wartościowanych jako terytorium białoruskiej grupy etnicznej, co pogłębiało dezintegrację białoruskiej tożsamości narodowej.

Wyraźnie zmniejszała się liczba instytucji życia białoruskiego, a także sukcesywnie ograniczane były ich funkcje mniejszościowe. Przykładowo od 22 lutego 1971 roku wprowadzono zasadę corocznej deklaracji rodziców w sprawie ewentualnego nauczania swoich dzieci języka białoruskiego. Katastrofalnie obniżała się liczba szkół i uczniów uczących się języka białoruskiego. Zlikwidowano Muzeum Etnograficzne w Białowieży (1973), włączając zbiory do Muzeum w Ciechanowcu. Informacje o sprawach białoruskich były blokowane przez cenzurę. Mówienie o sprawach białoruskich oce-

¹⁴ Por. R. Luhman, S. Gilman, *Race and Ethnic Relations...*, op. cit., s. 137-141.

¹⁵ Klimat polityczny tamtych czasów w województwie, zupełnie sztuczny optymizm polityczny, najlepiej oddaje praca Z. Kurowskiego pt. *Białostockie przyspieszenie*, OBN, Białystok 1975.

niano głównie w kategoriach zajmowania postaw nacjonalistycznych, które nie mogą mieć miejsca w społeczeństwie nastawionym na uzyskanie moralno-politycznej jedności narodowej.

W tym czasie odnotować należy odejście kilku działaczy białoruskich od współpracy z PZPR, co powodowało narastanie rozbieżności między elitami białoruskimi, broniącymi pozostałości białoruskiej kultury w województwie białostockim, a środowiskami białorusko-prawosławnymi, które w zdecydowanej większości akceptowały przeobrażenia na Białostocczyźnie, upatrując w nich możliwość zrealizowania indywidualnego awansu oraz wyrwania się z sytuacji marginalności etnicznej.

Niejako w nawiązaniu do lat 40. ponownie nasiliły się procesy ukrywania lub wypierania się przynależności do białoruskiej grupy etnicznej. Formalnie często stosowano określenia – ludność pochodzenia białoruskiego, celem podkreślenia, że faktycznie mamy do czynienia nie z mniejszością narodową, ale z grupą zbliżoną do etnograficznej.

Wyniki jednych z nielicznych badań socjologicznych, przeprowadzonych w pierwszej połowie lat 70. wśród mniejszości białoruskiej w Polsce, pozwalają na pokazanie ówczesnego stanu świadomości narodowej mieszkańców.

W podsumowaniu badań stwierdzono istnienie następujących typów świadomości przynależności narodowej: jestem prawosławnym, jestem Polakiem (silna więź państwowa, słaba narodowa), jestem Polakiem pochodzenia białoruskiego, jestem polskim Białorusinem, jestem Białorusinem¹⁶. W nazwach jest bardzo widoczny aspekt asymilacyjny. Poczucie przywiązania do kultury białoruskiej zostało zastąpione kontekstem regionalnym, zaś nawet postawy narodowo-białoruskie zostały powiązane z polskością. Najliczniejszą wówczas formalnie postrzeganą kategorią kulturową byli Polacy pochodzenia białoruskiego.

1.5. Procesy tworzenia się nowej tożsamości narodowo-białoruskiej (1980-1989)

Uwzględniając całokształt jakościowo nowych zjawisk i procesów, jakie wystąpiły wśród mniejszości białoruskiej po wydarzeniach sierpniowych w Polsce, uważam, że centralnym ich ogniwem było nie tyle odradzanie się, ale powstawanie nowej świadomości narodowej wśród części Białorusinów

---

¹⁶ A. Sadowski, *Przemiany świadomości...*, op. cit., s. 323-333.

w Polsce. Proces ów warunkowany był wieloma przyczynami, z których najważniejszą wydaje się być m.in. wzrost natężenia praktyk religijnych wśród prawosławnych mieszkańców miast, prawdopodobnie nie tylko jako przejaw wzrostu poziomu wiary, ale przede wszystkim jako potrzeba uzewnętrznienia w mieście swojej przynależności etnicznej.

Było to w części odpowiedzią na ogólny wzrost religijności w życiu społeczeństwa polskiego, ale w części także przejawem radykalizmu etnicznego samych prawosławnych, którym dalej już nie odpowiadał status półlegalnej przynależności do mniejszościowego wyznania oraz do pomijanej mniejszości narodowej. Szczególnie w miastach w instytucjach życia społeczno-kulturalnego następowała wymiana pokoleniowa Białorusinów. Pojawili się ludzie młodzi, wykształceni, w zasadzie pozbawieni poczucia niższości z powodu wiejskiego pochodzenia i przynależności do mniejszości narodowej. Równolegle nastąpiła wymiana pokoleniowa działaczy białoruskich. Ze sceny społecznej zeszli działacze napiętnowani kompleksem wiejskości oraz uległości wobec władzy lokalnej.

Nastąpiło odkrywanie różnych przejawów dyskryminacji mniejszości narodowej, w tym dyskryminacji ekonomicznej (m.in. sprawa różnicy między rozwojem ekonomicznym tzw. ściany wschodniej i zachodniej województwa białostockiego). Problematyka białoruska po raz pierwszy stawała się jawną problematyką regionalną, a czasami nawet polską.

W społeczeństwie województwa białostockiego uzewnętrznily się podziały religijne i narodowościowe, a dokładniej żywiłowo powstające postawy polityczne coraz częściej miały tendencję do nakładania się na postawy religijne i narodowościowe. Czasami występująca ostrość ich przebiegu zaskakiwała obie strony powstałego konfliktu społecznego. Okazało się, że ani ruch społeczny „Solidarność”, ani środowiska prawosławne nie były przygotowane do prowadzenia solidarnego dialogu, chociaż można by mówić o zbieżności większości celów grupowych.

Pojawiły się niezależne wydawnictwa, w tym podejmowane także w środowiskach szkolnych i studenckich¹⁷. Społeczne organizacje powstawały także w środowiskach prawosławnych.

Z drugiej strony obserwowano dalszy spadek liczby dzieci uczących się języka białoruskiego, występowały zjawiska polonizacji przeprowadzanej metodami administracyjnymi.

Wyróżnione i inne przesłanki powodowały, że wśród części tradycyjnie

---

¹⁷ W. Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce. 1981-1990*, Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 1994.

określanej mniejszości białoruskiej pojawiły się zupełnie nowe postacie tożsamości narodowych: białoruska, polska i ukraińska. Proces ów nie został jeszcze bliżej opracowany. Można przecież określić etapy kształtowania się świadomości narodowej, przemiany doświadczeń związanych z ruchem „Solidarność”, narastanie potrzeb wyrażania własnych interesów w kategoriach ruchu politycznego, potrzeby partycypacji w organach władzy i administracji państwowej i inne.

Kolejne niespełnienia oczekiwań powodowały, obok zjawisk frustracji i dalszych procesów asymilacyjnych, narastanie postaw determinacji oraz organizowania się politycznego opartego na ideologiach mniejszościowych.

1.6. Białorusini w warunkach demokracji (od 1989 roku)

Cechą charakterystyczną mniejszości białoruskiej w Polsce od 1989 roku jest zinstytucjonalizowane według reguł demokratycznych włączanie się w nurt życia politycznego regionu i kraju. Już 11 lutego 1989 roku powstaje Klub Białoruski, stając się miejscem kształtowania się niezależnej myśli białoruskiej, w tym samodzielnego wyrażania myśli o Polsce.

W pierwszych demokratycznych wyborach do Sejmu i Senatu, które odbyły się 4 czerwca 1989 roku, po raz pierwszy Białorusini wystawili swoich kandydatów poddając się przez to testowi wyborczego poparcia. 10 lutego 1990 roku powołano białoruską partię polityczną – Białoruskie Zjednoczenie Demokratyczne¹⁸. W programie partii m.in. podkreślano poparcie dla systemu demokracji parlamentarnej w Polsce, wprowadzenia do konstytucji zapisów dotyczących praw mniejszości narodowych, starań o zasadnicze poszerzenie instytucjonalnego funkcjonowania kultury białoruskiej w Polsce. Po wyborach samorządowych w kilku radach gmin wschodniej części województwa białostockiego większość uzyskali przedstawiciele mniejszości białoruskiej. Powstały inicjatywy ekonomiczne m.in. w postaci tworzenia związków gmin, celem próby pokonania ich peryferyjności i marginalności ekonomicznej.

W życiu politycznym ukształtowały się trzy orientacje odwołujące się do podobnego prawosławnego elektoratu: orientacja skupiona wokół Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego, wokół Bractwa Prawosławnego oraz Związku Ukraińców w Polsce. Reprezentują one trzy wyraźnie różne

---

¹⁸ „Biełaruskije Nawiny”, Biuletyn Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego, Białystok, maj 1990.

propozycje ideologiczne skierowane do podobnego elektoratu. Składają się na nie dwie ideologie narodowe (białoruska i ukraińska) oraz bardzo współczesniona ideologia religijna (prawosławie).

Problem polega na tym, że są to propozycje merytorycznie bardzo bliskie, a przez to stwarzające wyborcom duże kłopoty związane z udzieleniem społecznego poparcia. Wartości białoruskie i ukraińskie w znacznej mierze opierają się na prawosławiu, przedstawiciele zaś organizacji prawosławnych odwołują się do elektoratu białorusko-ukraińskiego.

Istnieją także zasadnicze powiązania między elektoratem białoruskim oraz ukraińskim. Mieszkańcy jednak mają realne możliwości wyboru, jakim wartościom przypisać znaczenie podstawowe. W moim przekonaniu ekspozowane dotychczas w programach różnice kulturowe w przyszłości zostaną wzbogacone (zastąpione?) zróżnicowanymi opcjami typu ekonomicznego, organizacyjnego, politycznego, co spowoduje, że różnice narodowościowe staną się drugoplanowe na tle innych na co dzień silniejszych kryteriów podziałów społecznych.

Obecnie respondenci wyznania prawosławnego na Białostocczyźnie czują się Polakami, Białorusinami oraz (rzadziej) Ukraińcami. Szacunkowo około 60% ogółu mieszkańców wyznania prawosławnego województwa białostockiego czuje się Polakami, przyjmując status Polaka prawosławnego. Wyróżniona część osób wyznania prawosławnego w ciągu swojego życia przeszła lub przechodzi złożony proces nabywania poczucia przynależności do narodu polskiego, zdecydowanie zaś rzadziej procesy tego typu dotyczą konwersji narodowej.

W związku z tym, że status Polaka prawosławnego nie w pełni odpowiada utrzymującemu się wzorcowi „pełnego” wejścia do narodu polskiego (konwersja religijna – A.S.), można antycypować, że proces asymilacji do narodu polskiego nie został zakończony. Obecnie mamy do czynienia z procesami asymilacji strukturalnej, w której podstawowe znaczenie dla dalszych procesów asymilacyjnych będzie miała głównie postawa przedstawicieli grupy dominującej.

Masowe „pojawienie się” kategorii Polaków prawosławnych należy łączyć z zapoczątkowanymi w Polsce procesami demokratyzacji szeroko rozumianego życia społecznego. Cechami charakterystycznymi tych procesów na Białostocczyźnie są m.in. doświadczenie szerokiej akceptacji wyznania prawosławnego jako jednego z wyznań społeczeństwa polskiego, ostateczny rozpad w społecznej świadomości mitycznego wizerunku „prawosławnego wschodu” jako całości kulturowej, oraz zasadniczy wzrost podmiotowości społecznej tej części mieszkańców wyznania prawosławnego, którzy auten-

tycznie czują się Białorusinami lub Ukraińcami. Białorusinami w województwie białostockim szacunkowo czuje się 30% ogółu mieszkańców wyznania prawosławnego. Nadal około 10% mieszkańców wyznania prawosławnego województwa białostockiego nie jest w stanie (lub nie odczuwa takiej potrzeby) określić swojej przynależności narodowej.

Krótki przegląd powojennych przeobrażeń mniejszości białoruskiej na tle większości polskiej wskazuje, że można mówić przynajmniej o czterech zasadniczych procesach przemian.

Pierwszym jest proces kształtowania się tożsamości narodowej, od tożsamości wiejskiej, lokalnej, religijnej, poprzez tożsamość regionalną do rozwiniętej tożsamości narodowej.

Równie ważne są procesy instytucjonalizacji życia białoruskiego, od zupełnego braku instytucji reprezentujących interesy białoruskie, poprzez instytucje społeczne i kulturalne do politycznych i gospodarczych w połączeniu z narastaniem spełnianych przez nie funkcji mniejszościowych.

Autonomicznych badań wymagają procesy ruchliwości społecznej przedstawicieli białoruskiej mniejszości w Polsce. Procesy ruchliwości społecznej uważam za bardzo istotne dlatego, że miały one charakter sprawy względem innych procesów społecznych. Masowe migracje ze wsi do miast, przejście od związanych z uprawą roli pozycji społeczno-zawodowych na wsi do zróżnicowanych pozycji w miastach, masowe zdobywanie wykształcenia i włączanie się do zinstytucjonalizowanego życia większości polskiej i inne powodowały z jednej strony bardzo pożądaną awans społeczny, procesy asymilacyjne, ale także świadome wybory białoruskiej tożsamości narodowej.

W krótkim okresie powojennym odnotować można także ważne procesy uobywatelnienia społeczności prawosławnych Białostoczczyzny (nabywania świadomości państwowej). Jeszcze w okresie międzywojennym mniejszość prawosławna w Polsce skłonna była popierać każdą władzę państwową. Poparcie udzielone komunistom w okresie powojennym jest trudne do jednoznacznej interpretacji. Moim zdaniem była to raczej niezgoda na rządy międzywojenne oraz w jakimś stopniu wyraz tożsamości wynikającej z prawosławia jako „ruskiej wiary”. Następnie było to poparcie społecznego awansu i nadziei wyjścia z sytuacji marginalności terytorialnej i etnicznej. Obecnie mamy do czynienia z wyraźnie wyartykułowaną podmiotowością polityczną białoruskiej mniejszości narodowej, a przynajmniej tej jej części, która występuje w zorganizowanej postaci w życiu publicznym regionu i kraju.